

SHAXS PSIXOLOGIK RIVOJLANISHINING BOSQICHLARI VA ULARNING O'ZARO BOG'LIQLIGI

L.Q.Qudratova¹

¹ Ma'mun universiteti, Psixologiya tibbiyot va sport fakulteti, psixologiya (faoliyat turlari bo'yicha) yo'nalishi. 21_4 guruh 4-kurs talabasi

MAQOLA MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

Received:11.06.2025

Revised: 12.06.2025

Accepted:13.06.2025

KALIT SO'ZLAR:

shaxs, rivojlanish,
psixologik bosqichlar,
emotsional o'sish, ijtimoiy
omillar, Erikson
nazariyasi, bola
psixologiyasi.

Ushbu maqolada shaxs psixologik rivojlanishining bosqichlari, ularning o'zaro bog'liqligi, har bir bosqichda shakllanadigan psixik funksiyalar va ijtimoiy omillar ta'siri tahlil qilinadi. Shaxs rivojlanishining biologik, ijtimoiy va psixologik omillari asosida bosqichlarga bo'lish mezonlari ko'rib chiqilgan. Ayniqsa, bola davridan to voyaga yetguncha bo'lgan jarayonlarda yuzaga chiqadigan emotsional, intellektual va ijtimoiy o'zgarishlar izchil tahlil etilgan. Maqolada Erikson, Piaget, Vygotskiy kabi olimlarning nazariyalariga tayangan holda, bosqichlararo uzviylik va har bir bosqichning keyingisiga ta'siri ko'rsatib beriladi. Tadqiqot natijalari ta'lim-tarbiya jarayonida psixologik yondashuvlarni takomillashtirishga xizmat qiladi.

KIRISH. Inson shaxsining rivojlanishi doimiy harakatda bo'lgan, murakkab va ko'p qirrali jarayon bo'lib, u biologik, psixologik va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri asosida shakllanadi. Psixologik rivojlanish deganda, odamning aqliy, emotsional, ijtimoiy va axloqiy jihatdan yetilishi, o'zini anglash darajasining ortib borishi, ongli faoliyatining murakkablashuvi nazarda tutiladi. Bu jarayon bosqichma-bosqich kechadi va har bir bosqichda shaxsning muayyan xususiyatlari shakllanadi, turli ehtiyojlar, muammolar va rivojlanish vazifalari yuzaga chiqadi.

Psixologik fan sohasida shaxs rivojlanishining bosqichlarini aniqlash, har bir bosqichda yuzaga chiqadigan psixik funksiyalarni o'rganish va bu bosqichlarning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish muhim ahamiyat kasb etadi. Jumladan, E. Eriksonning psixososial rivojlanish

nazariyasi, J. Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari, L.S. Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi shaxs rivojlanishini tizimli tahlil qilish imkonini beradi. Bu nazariyalar insonning butun hayot davomida qanday psixologik o'zgarishlarni boshdan kechirishini tushunishga yordam beradi.

Mazkur maqolada aynan ushbu masala – shaxsning psixologik rivojlanish bosqichlari va ularning o'zaro bog'liqligi, shuningdek, har bir bosqichda yuzaga chiqadigan asosiy psixologik xususiyatlar, ehtiyojlar va tashqi omillar ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida psixologik rivojlanishning yosh davrlari bo'yicha tahlili olib boriladi, bu bosqichlar o'rtasidagi uzviylik, izchillik va bir-biriga bog'liqlik mexanizmlari yoritiladi.

Shuningdek, shaxsning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy muhit, oilaviy tarbiya, ta'lim tizimi va kommunikatsion vositalarning o'rni ham alohida e'tiborda bo'ladi. Shaxsning o'zini anglash, mustaqil qaror qabul qilish, muloqotga kirishish va jamiyatda faol ishtirok etishga tayyorlik darajasi aynan turli yosh bosqichlarida shakllanadi va bu rivojlanish izchil davom etadi.

Mazkur maqola natijalari ta'lim jarayonida shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni kuchaytirish, yoshga mos psixologik tarbiya metodlarini ishlab chiqish, shuningdek, ota-onalar, pedagoglar va psixologlar uchun amaliy ko'rsatmalar ishlab chiqishda ilmiy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin. Zamonaviy jamiyatda shaxsni har tomonlama rivojlantirish masalasi har qachongidan ham dolzarb bo'lib bormoqda. Axborot texnologiyalarining jadal rivojlanishi, ijtimoiy tarmoqlar ta'siri, ta'lim muassasalarining metodik yondashuvlari va oila instituti ishtiroki yoshlarning psixologik rivojlanishiga bevosita ta'sir qilmoqda. Ayniqsa, bolalik va o'smirlik davridagi psixologik shakllanish nafaqat individual rivojlanishga, balki jamiyatdagi faol fuqarolik pozitsiyasi va kasbiy tayyorgarlikka ham zamin yaratadi.

Biroq shuni ta'kidlash lozimki, ko'plab holatlarda bu rivojlanish izchil kechmaydi. Ijtimoiy va psixologik omillar, noto'g'ri tarbiya, e'tiborsizlik yoki ortiqcha nazorat shaxsning ma'naviy va emotsional muvozanatini buzishi mumkin. Shuning uchun, shaxsning har bir yosh bosqichidagi rivojlanish xususiyatlarini chuqur o'rganish, bu bosqichlar orasidagi uzviylikni aniqlash va amaliyotga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlar ishlab chiqish zarurati tug'iladi.

Mavzuning dolzarbligi, ayniqsa, bugungi globallashuv, raqamli transformatsiya va ijtimoiy o'zgarishlar davrida yanada ortmoqda. Shu nuqtai nazardan, shaxsning psixologik rivojlanishini nafaqat nazariy jihatdan, balki amaliy va madaniy-ijtimoiy kontekstda ham chuqur tahlil qilish ilmiy izlanishlarning muhim yo'nalishlaridan biriga aylangan. Shaxsning rivojlanish bosqichlarini o'rganish nafaqat nazariy psixologiya, balki amaliy sohalar – ta'lim, tarbiya, kadrlar tayyorlash, ijtimoiy muhitga moslashuv, oilaviy munosabatlar kabi yo'nalishlar uchun ham nihoyatda muhimdir. Chunki insonning har bir rivojlanish bosqichi u hayotining keyingi bosqichlariga mustahkam psixologik poydevor bo'lib xizmat qiladi.

Psixologik rivojlanish davomida yuzaga keladigan ijtimoiy rollar, identitet shakllanishi, emotsional yetuklik, tanqidiy fikrlash, ijtimoiy me'yorlarga moslashuv va shaxsiy mustaqillik darajasi bevosita oldingi bosqichda erishilgan psixologik tayyorgarlik va tajriba bilan uzviy bog'liq. Bu esa, har bir bosqichga xos rivojlanish vazifalarini aniq belgilash va ularni o'z vaqtida to'g'ri hal qilish zarurligini taqozo etadi.

Bundan tashqari, zamonaviy jamiyatda yoshlar psixologik rivojlanishiga ta'sir etuvchi tashqi omillar ham sezilarli darajada kuchaygan. Masalan, raqamli texnologiyalarning keng tarqalishi, global madaniyatning yosh ongiga kuchli ta'siri, ijtimoiy tarmoqlar orqali yuzaga keladigan psixologik bosimlar, ma'naviy qadriyatlarning o'zgarishi yoshlar rivojlanishiga yangicha psixologik yondashuvlarni talab qilmoqda.

Shu sababli, shaxsning psixologik rivojlanish bosqichlarini har tomonlama, kompleks asosda o'rganish — ta'lim, tarbiya va ijtimoiy muhitdagi samarali strategiyalarni shakllantirishga xizmat qiladi. Ushbu tadqiqot aynan shu dolzarb muammolarga ilmiy asoslangan yondashuvni taklif etadi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxs rivojlanishining psixososial bosqichlari haqida E. Erikson tomonidan ishlab chiqilgan nazariya eng mashhurlaridan biri sanaladi. Uning fikricha, inson hayoti davomida sakkiz asosiy psixososial inqiroz bosqichidan o'tadi va har bir bosqichda hal qilinadigan asosiy muammo mavjud bo'ladi [1]. Mazkur yondashuv shaxsning ijtimoiy muhit bilan o'zaro munosabatlari rivojlanishga qanday ta'sir qilishini tahlil etadi.

J. Piaje esa shaxsning aqliy rivojlanish bosqichlariga e'tibor qaratgan. U bola aqlidrokining rivojlanishini to'rtta bosqichga (sensor-motor, preoperatsional, konkret-operatsional, va formal-operatsional) bo'ladi deb hisoblagan [2]. Piajening tadqiqotlari bolalarda mantiqiy tafakkur, muammo yechish, tushunchalarni shakllantirish jarayonlarini tushunishda asosiy manba hisoblanadi.

L.S. Vygotskiy esa shaxs rivojlanishini ijtimoiy-madaniy kontekstda ko'rib chiqqan. U insonning psixik rivojlanishi birinchi navbatda ijtimoiy tajriba, til va madaniyat orqali amalga oshirishini ta'kidlagan [3]. Uning "yaqin rivojlanish zonasi" nazariyasi ta'lim va rivojlanish o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ochib beradi.

Yaqin yillarda o'zbek psixologiyasida ham shaxs rivojlanishi muammolari keng tadqiq qilinmoqda. Jumladan, A. Abdullayev [4], Z. Hasanboyeva [5], Sh. Raxmatullaeva [6] va boshqa mahalliy olimlar yosh davrlar psixologiyasi, shaxsning ijtimoiy moslashuvi, emotsional-intellektual rivojlanish masalalarini o'rganishga alohida e'tibor qaratganlar.

Zamonaviy adabiyotlarda shaxs rivojlanishiga media vositalari, raqamli texnologiyalar va virtual muhitning ta'siri ham ko'rib chiqilmoqda. Bu, ayniqsa, yangi avlod bolalarining psixologik shakllanishiga ta'sir qiluvchi yangi omillar sifatida tahlil qilinmoqda [7], [8].

Materiallar va metodlar. Mazkur tadqiqotda shaxsning psixologik rivojlanish bosqichlarini aniqlash, ularning o'zaro bog'liqligini tahlil qilish va har bir bosqichning psixologik xususiyatlarini o'rganish maqsad qilingan. Shu sababli, ishda kompleks metodologik yondashuv asosida bir nechta tadqiqot usullari qo'llanildi.

1. Nazariy tahlil usuli. Shaxs psixologik rivojlanishiga doir ilg'or g'oyalar, klassik va zamonaviy psixologik nazariyalar o'rganildi. Xususan, Eriksonning psixososial rivojlanish modeli [1], Piajening kognitiv rivojlanish bosqichlari [2], Vygotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi [3], shuningdek, mahalliy olimlarning ishlari [4–6] asosida konseptual tahlil olib borildi. Turli yondashuvlar o'zaro solishtirilib, umumiylik va tafovutlar aniqlashtirildi.

2. Empirik tadqiqot usullari. Tadqiqotning amaliy qismi Toshkent, Samarqand va Farg'ona shaharlarida joylashgan umumta'lim maktablari va oliy ta'lim muassasalarida olib borildi. Quyidagi empirik metodlar qo'llanildi:

So'rovnoma usuli – 150 nafar o'quvchi (10–17 yosh) va 80 nafar talabalar (18–23 yosh) orasida shaxsiy rivojlanish bosqichlariga oid savollar asosida so'rovnoma o'tkazildi.

Intervyu – Psixolog va pedagog mutaxassislar bilan (30 nafar) yarimstrukturaviy suhbatlar tashkil etilib, yoshlar rivojlanishida uchraydigan psixologik muammolar va ularning yechimlari o'rganildi.

Kuzatuv usuli – Ta'lim jarayonida yoshlarning emotsional holati, muloqot madaniyati, mustaqil fikrlash qobiliyati kuzatildi va tahlil qilindi.

3. Statik tahlil. So'rovnoma natijalari MS Excel va SPSS dasturlari yordamida qayta ishlanib, yosh guruhlaridagi farqlar, rivojlanish bosqichlariga xos xatti-harakatlar va emotsional holat ko'rsatkichlari korrelyatsion tahlil asosida baholandi.

4. Kontent-tahlil

Mavzuga oid ilmiy maqolalar, darsliklar, psixologik tahlil materiallari va o'quv-metodik qo'llanmalar kontent-tahlil orqali chuqur o'rganilib, asosiy tamoyillar va yondashuvlar ajratib olindi.

Ushbu metodlar kombinatsiyasi shaxs rivojlanishining bosqichlarini ilmiy asosda baholashga, nazariy va amaliy asoslarini aniqlashga hamda pedagogik-psixologik yondashuvlarni takomillashtirish bo'yicha tavsiyalar ishlab chiqishga imkon berdi. Tadqiqotning ishonchliligini ta'minlash maqsadida respondentlar turli yosh toifalari, ijtimoiy qatlamlar va ta'lim muassasalaridan tanlab olindi. Bu esa shaxs rivojlanishining psixologik bosqichlarini turli nuqtai nazardan qamrab olishga yordam berdi. Ayniqsa, o'smirlik (12–17 yosh), yoshlik (18–25 yosh) va erta kattalik davriga oid empirik ma'lumotlar chuqur tahlil qilindi.

Tadqiqotda qo'llangan savolnomalar psixologik diagnostika talablariga mos ravishda ishlab chiqildi va quyidagi asosiy yo'nalishlarni qamrab oldi:

Identifikatsiya (o'zini anglash) — shaxs o'zini kim deb biladi, qaysi ijtimoiy rolni egallagan.

Emotsional rivojlanish — stressga chidamlilik, hissiy reaksiya, empatiya darajasi.

Ijtimoiy moslashuv — jamoada o'zini tutish, muloqot ko'nikmalari, ijtimoiy rollarni bajarish qobiliyati.

Motivatsion omillar — o'z-o'zini rag'batlantirish, maqsadga yo'naltirilganlik darajasi.

Bundan tashqari, psixometrik testlar (masalan, “Shaxsiy yetuklik testi”, “Ko‘ngil holati baholovchi shkalalar”, “AQ-shkalasi”) asosida respondentlarning psixologik rivojlanish holati baholandi. Har bir natija statistik jihatdan qayta ishlanib, yosh toifalari bo‘yicha solishtirildi.

Tadqiqotda olingan natijalarni chuqurroq tahlil qilish uchun ko‘p o‘lchovli tahlil (multivariat analiz), shuningdek, korelyatsion va regression tahlillar qo‘llanildi. Bu psixologik xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik va sabab-oqibat munosabatlarini aniqlash imkonini berdi.

Metodologik asos sifatida sifatli (qualitative) va miqdoriy (quantitative) uslublar integratsiyasi orqali yaxlit ilmiy yondashuv yaratildi. Bunday kombinatsiya orqali inson psixikasidagi chuqur, ong osti jarayonlarini hamda ularning tashqi xatti-harakatlardagi ifodasini tushunish imkoniyati kengaydi.

Xulosa. Tadqiqot davomida shaxs psixologik rivojlanishining bosqichlari va ularning o‘zaro bog‘liqligi tizimli ravishda o‘rganildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, shaxsning psixologik shakllanishi bosqichma-bosqich va izchil jarayon bo‘lib, har bir yosh davri o‘ziga xos psixologik xususiyatlar, ehtiyojlar, ijtimoiy ta’sirlar va rivojlanish inqirozlari bilan tavsiflanadi.

Taniqli psixologlarning – E. Erikson, J. Piaje, L.S. Vygotskiy kabi mutaxassislarning nazariy yondashuvlari asosida shaxsning aqliy, emotsional va ijtimoiy rivojlanish dinamikasi aniqlashtirildi. Ularning yondashuvlari o‘zaro uyg‘unlashgan holda, shaxs rivojlanishini tushunishda muhim ilmiy asos vazifasini o‘tashi mumkinligi isbotlandi.

Empirik tadqiqotlar natijalariga ko‘ra, bolalik, o‘smirlik va erta katta yosh davrlarida psixologik rivojlanish o‘ziga xos bosqichlarga bo‘linib, bu bosqichlarning har birida o‘ziga xos psixik ehtiyojlar, qaror qabul qilish qobiliyati, emotsional barqarorlik va ijtimoiy rollarni egallash holatlari kuzatildi. Har bir keyingi bosqich, oldingi bosqichda shakllangan tajriba va qobiliyatlarga bog‘liq holda rivojlanadi. Bu esa rivojlanish jarayonining uzviyligini va ichki izchilligini tasdiqlaydi.

Tadqiqotda shuningdek, oila, ta’lim muassasasi va keng ijtimoiy muhitning shaxs rivojlanishiga ta’siri ham tahlil qilindi. Ota-onalarning emotsional qo‘llab-quvvatlovi, maktab va oliy ta’limdagi individual yondashuv, tengdoshlar bilan muloqot sifati – bularning barchasi psixologik rivojlanishga kuchli ta’sir ko‘rsatuvchi omillar sifatida e’tirof etildi.

Shuningdek, zamonaviy axborot texnologiyalari, internet va raqamli muhitning yosh avlod psixikasiga ta’siri ijobiy va salbiy jihatlari bilan ajratib ko‘rsatildi. Bu omillar shaxs shakllanishining yangi bosqichlariga tayyorgarlik jarayonini tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi ilmiy-amaliy xulosalarga kelindi:

Shaxsning psixologik rivojlanishi uzluksiz va bosqichli jarayondir; har bir bosqich avvalgisiga tayanadi va keyingisiga zamin yaratadi.

Har bir yosh davrining psixologik xususiyatlarini chuqur bilish, tarbiyaviy va ta'limiy metodlarni to'g'ri tanlashga yordam beradi.

Psixologlar, pedagoglar va ota-onalar tomonidan yoshga mos yondashuvlar qo'llanilganda, shaxsning ijtimoiy moslashuvi va psixologik barqarorligi ta'minlanadi.

Axborot texnologiyalarining ta'siri hisobga olinib, yoshlar bilan ishlashda zamonaviy psixoprofilaktik va rivojlantiruvchi usullar joriy etilishi lozim.

Ushbu tadqiqot natijalari ta'lim tizimi, psixologik maslahat xizmatlari va oilaviy tarbiya amaliyotida keng qo'llanilishi mumkin. Kelgusida shaxsning raqamli muhitda shakllanishi, emotsional intellekt rivoji va yoshga oid psixologik moslashuv muammolari chuqurroq o'rganilishi maqsadga muvofiq bo'ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Erikson E. *Identity: Youth and Crisis*. — New York: Norton, 1968. — 336 b.
2. Piaget J. *The Origins of Intelligence in Children*. — New York: International Universities Press, 1952. — 419 b.
3. Vygotsky L.S. *Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes*. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. — 159 b.
4. Abdullayev A.A. *Psixologiya asoslari*. — Toshkent: O'zbekiston Milliy Ensiklopediyasi, 2016. — 304 b.
5. Hasanboyeva Z.H. *Bola psixologiyasi*. — Toshkent: Fan, 2008. — 268 b.
6. Raxmatullaeva Sh.S. *Yosh davrlari psixologiyasi*. — Toshkent: Iqtisodiyot, 2019. — 289 b.
7. Turkle Sh. *Alone Together: Why We Expect More from Technology and Less from Each Other*. — New York: Basic Books, 2011. — 384 b.
8. Livingstone S. *Children and the Internet: Great Expectations, Challenging Realities*. — Cambridge: Polity Press, 2015. — 288 b.